

UOT 82(091)**ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ HEKAYƏLƏRİNDƏ FOLKLORLA
TARİXİLİYİN VƏHDƏTİ****S.Ş.QULİYEVA*****Bakı Dövlət Universiteti******samiraquliyeva@mail.ru***

Azərbaycanın xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadə zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. Ədəbiyyata xırda hekayələrlə gələn yazıçı, sonralar daha irihəcmli əsərləri ilə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir.

Məqalədə yazıçının müxtəlif illərdə yazdığı məqalələrin mövzu və ideyasından, sənətkarlıq məsələlərindən bəhs olunub. Bu cəhətdən müəllifin “Anamın nağılları”, “Qızımın hekayələri” təhlil olunur, həmin hekayələrin folklorla tarixiliyin vəhdəti paralel şəkildə şərhə cəlb edilir.

Açar sözlər: hekayə, detal, təsvir, silsilə

Minillik tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatında qadın sənətkarlar 800 il bundan öncə tarix və ədəbiyyat səhnəsinə çıxmış və bu sahədə də kişilərdən geridə qalmadıqlarını sübut etmişlər. Böyük Azərbaycan şairi Məhsəti Gəncəvinin adı ilə bağlı olan bu ədəbi hərəkət özünə layiqli yer tutmuş, mədəniyyətimizin zənginləşməsinə əvəzsiz töhfəsini bəxş etmişdir.

Bu zəngin ədəbi ənənələr üzərində formalaşan Azərbaycan ədəbiyyatı Heyran xanım, X.B.Natəvan, N.Rəfibəyli, M.Dilbazi kimi böyük şairlər yetirmişdir. Nəsr sahəsində bu ənənələri uğurla davam və inkişaf etdirən ədiblərdən biri də Əzizə xanım Cəfərzadədir.

İlk əsərləri (1937) işıq üzü görəndən ədəbi mühitdə özünə layiqli yer tutan Əzizə Cəfərzadənin zəngin və əhatəli yaradıcılığında sadədən mürəkkəbə, epizoddan təfərrüata, cizgidən panoramaya bir inkişaf, bir sənət yolu müşahidə olunmaqdadır. Bu baxımdan yaradıcılığa nəsrin kiçik janrlarından olan hekayə ilə başlaması təbii görünür. Həyatın ən müxtəlif tərəfləri, bəzən kənardan əhəmiyyətsiz görünən detal və epizodlar Əzizə Cəfərzadənin bədii təxəyyülünə ilham vermiş, adilikdə gözəlliyi görməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, “Qızımın hekayələri”, “Anamın nağılları” silsiləsindən olan hekayələr diqqəti daha çox cəlb edir. O bu janrda bütün yaradıcılığı boyu qələm çalmış, bir sıra təkrarsız sənət nümunələri yaratmışdır.

Yazıçı ədəbiyyata “Əzrayıl” hekayəsi (1937) ilə gəlmişdir. 1937-ci ildə ziyalılara qarşı dəhşətli repressiyaların və terror aktlarının keçirildiyi bir zamanda hekayənin adını “Əzrayıl” qoymaq yazıçıdan böyük cəsarət və hünər istəyirdi. “Çünki ən adi bəhanələrlə qarşılarna qoyulmuş repressiya “planlarını” yerinə yetirməyə canfəşanlıq göstərən tarixi terroru bu cür “dəlilsübutu” göydə tutar, “böyük rəhbərə” işarə olunduğunu bəhanə edərək nəsrdə ilk addımlarını atan 16 yaşlı gənc bir qızı gedər-gəlməzə göndərə bilərdi”.

Əzizə Cəfərzadə hekayələrinin mövzusu rəngarəngdir, bu hekayələri bir daha nəzərdən keçirdikdə belə qənaətə gəlirsən ki, ədib həyatı öyrənir və öyrənə-öyrənə təsvir edir və gəldiyi məntiqi nəticələri oxucusuna öyrətmək istəyir, onunla bölüşür. Tanınmış alim M.Mikayılov yazır: “Yazıçı yazdığı hekayədə həyatda müşahidə etdiyi konkret bir hadisəni, bir və yaxud bir neçə adamla əlaqədar baş verən bir əhvalatı təsvir edir”.

Həmin hekayələrin birində göstərilir ki, uşaqlar arasında xüsusi istedadı ilə seçilməyən bir qız adı bir məişət zəminində göstərdiyi cəsarətlə taytuşlarının hörmətini qazanır, onlar arasında nüfuz sahibinə çevrilir. Bu hekayələr öz övladını ürəkdən sevən, onun hər bir uğuruna, hazırcavablığına görə öyünən bir ananın keçirdiyi təbii yaşantıların bədii nəsr dili ilə oxucuya çatdırılması, eyni zamanda bədii ümumiləşdirmələri ilə əsl sənət əsərlərinə xas olan keyfiyyətləri ilə seçilir. Silsilə xarakteri daşdığından, həmin hekayələrin qəhrəmanı eyni bir surət – balaca Kəmalədir. Silsilə boyunca o, sanki bizim gözüümüz qarşısında böyüyür, həm tərbiyə alır, həm də öz zəkası və fərasəti ilə mikromühitinə təsir göstərir.

Təsadüfi deyil ki, ədibin müşahidə qabiliyyəti və didaktik yönümü indi əlyazması hesab oluna biləcək ilk başbəlalı hekayələr toplusundakı kiçik oçerklər öz dövründə yüksək qiymətləndirilmişdir. Həmin toplusunun siqnal nüsxəsi əsasında yazdığı resensiyada Cəlal Məmmədov bunu belə ifadə edir: “Əzizə Cəfərzadə ilhamlı, ciddi yaradıcılıq səyi ilə yazan gənc nasirlərdən biridir. Onun hekayələri çox vaxt dolğun ictimai məzmunu ilə, maraqlı süjeti ilə fərqlənir, gənc yazıçı öz qəhrəmanlarının daxili aləmi ilə daha çox maraqlanır və bəzən onların hiss və həyəcanlarını mənəvi sarsıntılarını, xarakterlərini, müəyyən cəhətlərini təbii, inandırıcı göstərməyə müvəffəq olur”⁴.

Yazıçı-tənqidçinin uzaqgörənliklə dediyi bu sözlər Əzizə Cəfərzadənin sonrakı yarıməsrlilik yaradıcılığı ilə öz dolğun təqdimini tapdı.

Əzizə Cəfərzadə - Azərbaycan nəsrinin inkişaf tarixi ilə birlikdə böyüyən, yetkinləşən və bəzən də inkişaf sürətini müəyyən edən nasirlərimizdəndir. Bu baxımdan, onu tam əsasla “altmışıncılar” nəslinə aid etmək olar. Çünki ilk uçuşu sərt repressiyaya məruz qalan bu yazıçının növbəti pərvazlanması məhz 60-cı illərə təsadüf edir. Məhz bu dövrdə Əzizə Cəfərzadə bir nasir kimi öz səsini kəsb edir, “aləmdə səsinin olduğunu” elan və sübut edir.

Yazıçının bu dövr yaradıcılığı üçün xas olan keyfiyyətlərindən biri – məişət mövzusunda, gündəlik həyatdan alınmış epizodlardan tədricən tarixi mövzuya keçmək təşəbbüsləridir. Bu baxımdan aralıq mərhələ kimi folklor

mövzusunə meyli xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu dövrdə folklor sahəsində aparıldığı araşdırmalar nəticəsində “Anamın nağılları” silsiləsi yaranmışdır.

Silsilənin adı da bunların xalq ədəbiyyatı ilə, folklorla nə qədər üzvi şəkildə bağlı olduğunu göstərməkdədir. Burada nəsilərin həyat tərzinin təsiri ilə bağlı maraqlı bir cəhət də nəzərimizi çəkir.

Əgər “Qızımın hekayələri” bu günü təsvir və tərənnüm edirsə, “Anamın nağılları” daha çox tarixdir, keçmişdir, konkret tarixi hadisələrdir. Düzdür, bu hadisələrdə görkəmli tarixi şəxsiyyətlər iştirak etmir, ancaq hər bir fərdin öz tarixi, Vətən tarixi ayrı-ayrı fərdlərin tarixinin məcmuəsi kimi verilir.

Silsiləyə daxil olan hekayələri oxuduqca hiss edirsən ki, bunlar, doğrudan da, dövrünə görə məlumatlı bir insanın dilindən eşidilmiş nağılların bədii donə geyindirilərək oxucuya çatan variantıdır. Ancaq hər bir fərddə nağılçı bura nə isə özünün olan bir cəhəti əlavə edir, onu zənginləşdirir.

Məsələn: “Yumurta əhvalatı” adlı nağıl-ibrətin müxtəlif variantları el arasında məşhurdur. Xırda bir detalın – yumurtanın işə qarışması ilə haram bilməyən bir məmləkətdə hər şey bir-birinə qarışır, zalım başçılar bildiklərini edirlər. Hər bir nağılda olduğu kimi, burada da əxlaqi-didaktik sonluq verilir, ibrət üçün düşünməyə yol açılır. Məlum olur ki, haramın böyüyü-küçiyi olmaz və hər bir böyük cinayətin əsasında vaxtilə kiçik cinayətlərə göz yumulması dayanır. Yazıcının gəldiyi əxlaqi nəticə lakonik şəkildə əsərin son cümləsində ifadə olunur: “İnsan ana bətnindən pak gəldiyi kimi, pak da gərək köçə bu dünyadan”⁵.

Eyni əxlaqi-didaktik nəticə və ağırlı ictimai problem “İldə bir yalan danışan” hekayəsində öz əksini tapmışdır. Burada da xırda bir şey kimi doğrucul qulun ildə cəmi bir dəfə yalan danışması nəticəsində aləm bir-birinə qarışır, iki tayfa düşmən olur. Beləliklə, yalan da haram kimi qorxulu insani sifətlər cərgəsinə qatılır, yazıçı xalq hikmətindən, fəlsəfəsindən özünü düşündürən aktual ictimai problemlərin qoyuluşu və həlli üçün istifadə edir.

Bu silsilənin qiymətini verən tədqiqatçılar onun folklorla bağlılığına və buradan da ibrətamiz xarakterinə daha çox diqqət yetirmişlər. Doğrudan da, “Anamın nağılları” məhz mayasındakı folklor motivlərinə, əsrlərdən bəri insanların təfəkküründə özünə yer tapmış əxlaqi dəyərləri yeni bir formada əks etdirməsinə görə bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Silsilədən bəhs edən professor V.Vəliyev yazır: “Ümumiyyətlə, “Anamın nağılları”nın özünəməxsus nağıl gözəlliyi vardır; bu, bəlkə də nağılları yazıya alanın həm yazıçı, həm də Azərbaycan folklorunu mükəmməl bilən tədqiqatçıların olması ilə əlaqədardır”⁶.

“Anamın nağılları” kitabında yazıçı Əzizə Cəfərzadə folklor nümunələrini öz rəngində, öz formasında anası, Böyükxanımın dilindən eşitdiyi şəkildə təqdim etməyi qərara alır. “Bu kitabın əsil müəllifi anamdır. Əvvəldən axıra çiynimin üstündə dayanıb öz dili, öz ifadəsi ilə, şirin pıçılıtları ilə mənə kömək eləyib. Qaibənə şəkildə mənə nə deyibsə, onu da yazıya gətirmişəm”⁷.

“Anamın nağılları” toplusundakı hekayələr istər tematika, istərsə də forma müxtəlifliyinə görə bir-birindən fərqlənir, yeknəsəqlikdən qaçmağa

şərait yaradır. Dini-mifik, (“Ponzabığın nağılı”) lətifəvari nağıl, (“Yaxşı qonşu”, “Yumurta əhvalatı”) əfsanə nağıl (“Aşımızın kişmiş”, “İt küçüyü doğan ili”) əfsanə nağıl, (“Salxım söyüdü əfsanəsi”, “Daş oğlan”, “Şam və pərvanə”, “Ay doğdu o da para”) dastanvari nağıl və s. nağıl formaları topluda rəngarənglik yaradır, onun maraqlı oxunmasına şərait yaradır.

Dini inamlara yumoristik münasibəti biz bir çox Azərbaycan yazıçı və şairlərində, xüsusən də Əzizə Cəfərzadənin sələfi, Azərbaycanın maarifçi şairi Seyid Əzimin yaradıcılığında görmüşdük. “Allaha rüşvət”, “Haput kəndinin əhvalatı” və s. mənzum hekayə və lətifələrdə S. Əzim dinə və Tanrıya qarşı yumoristik münasibətini gizlətmir və eləcə də təsvir edir.

Məsələn, “Haput kəndi” ilə bağlı əhvalatda Seyid Əzim göstərir ki, Allah dil paylayanda Şirvandakı Haput kəndinin sakinlərinin başı qarışıq olur və onların dil payı çatmır. Buna görə də, yığışb Allahın yanına gedirlər, öz dil paylarını istəyirlər. “Anbarımda” bir dənə də olsun dil qalmamış. Allah onlardan üzr istəyib, “izzətinə” and içir ki, dil qalmayıb, buna görə də getsinlər, ağızlarına nə gəlsə danışsınlar. Əlbəttə, bu Seyid Əzimin bir ibrətidir; danışarkən hər sözü ölçüb-biçməyin və ağızına nə gəldi danışmamağın lazım olduğu barədə gənc nəslə verdiyi nəsihətdir. Ancaq eyni zamanda burada dərin bir yumor da gizlənməkdədir və bu, maarifçi-şairin yaradıcılığında təbii şəkildə təzahür edir. Eyni koloriti – yəni Şirvan yumorunu Əzizə Cəfərzadənin də “Ponzabığın nağılı”nda görürük. Öhdəsində böyük bir ailə olan, ancaq səhərdən axşamədək işlədiyinə baxmayaraq, onu dolandıra bilməyən Ponzabığ qərara alır ki, Allahın yanına gedib ədaləti bərpa etsin, adam kimi dolanmağın sirrini öyrənsin. Uzun əzab-əziyyətdən sonra Allahı tapan Ponzabığ görür ki, hamının bəxti oyaq olduğu halda, onun bəxti yatmaqdadır. O, çomağını çəkib bəxtinin üstünə düşür, onu oyadır, evə qayıdanda isə işlərin yoluna düşdüyünü görür...

Əzizə Cəfərzadə tarixi mövzuya doğru getdiyi yolu birnəfəsə deyil, addım-addım qət etmişdir. Bu yoldakı növbəti addımlardan biri kimi, tarixi hadisələrlə səsləşən və müəyyən dərəcədə sənədli xarakter daşıyan, qaynaqlara söykənən hekayələrin qələmə alınmasını nəzərdən keçirmək olar. Yazıçının “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsi məhz bu baxımdan onun yaradıcılığının təkamülündə əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

X.B.Natəvan Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yeri və sanbalı olan sənətkarlardandır. Onun təkraredilməz həyat və sənət yolunu işıqlandırmağa, bədii cizgilərlə təsvir etməyə çalışan Əzizə Cəfərzadə təkcə bir yazıçı-alim kimi deyil, həm də incə qəlbli bir qadın kimi bu işdə böyük uğura müvəffəq olmuşdur.

Yeri gəlmişkən, Əzizə Cəfərzadə sənətinin bir xüsusiyyətini də qeyd etmək istərdik ki, o da tarixə – tarixi hadisələrə təkcə bir tarix, keçmiş kimi deyil, həm də müasirlik, indiki zaman kimi baxması və yozumudur. Hətta yazıçının əsərlərindəki bu xüsusiyyət bəzi hallarda tənqidçilər tərəfindən düzgün başa düşülməmişdir və tənqid obyektinə çevrilmişdir. Məsələn, “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsini yüksək qiymətləndirən görkəmli tənqidçi

M.Əlioğlu yuxarıda dediyimiz cəhəti yazıçının ifratçılığı kimi qiymətləndirərək yazır ki, "...bəzən Ə.Cəfərzadə Natəvanı öz yaşadığı ictimai-siyasi zəmindən tənqid edir və ifrat dərəcədə müasirləşdirir"⁸. Əlbəttə burada məsələ yazıçının qarşıya tamam bədii-estetik məqsəd qoymasından çox asılıdır. Əgər məqsəd tarixi sənəd əsasında tarixi həqiqətə uyğun sənədli əsər yaratmaqdırsa, doğrudan da, bu cəhətdən "Natəvan haqqında hekayələr"i müəyyən dərəcədə qınamaq olar. Ancaq tarixi, tarixi hadisələrdən, sənədlərdən də öyrənmək mümkündür. Halbuki tarixi qaynaq əsasında yazılmış bədii əsərin qayəsi təkcə tarixi olduğu kimi əks etdirmək deyil, həm də tarixi hadisədən, şəxsiyyətdən müasirlərə ibrət vermək üçün bir vasitə kimi istifadə etməkdir.

Bu cəhətdən M.Əlioğlunun "Natəvan haqqında hekayələr"ə tutduğu iradi əslində həmin silsilənin məziyyəti kimi qiymətləndirmək lazım gəlir. Çünki bu silsilənin qəhrəmanı bizə tarixi üfqlərindən əl etməklə kifayətlənmir, bizim müasirlərimizə çevrilir.

Görkəmli Azərbaycan tənqidçisi akademik Məmməd Arif ədəbiyyatımızda tarixi mövzunun işlənməsindən yazırdı ki, "...yazıçı ayrı-ayrı faktları, meylləri deyil, ictimai həyatda baş verən mühüm dəyişiklikləri, onun qanunauyğunluğunu, ictimai inkişafın perspektivini dərk etməlidir. Bunlarsız yazıçı cəmiyyətdə baş verən hadisələri düzgün dərk etdirə bilməz"⁹.

Nağıllarda olduğu kimi, əfsanələrdə də müəllif tarixdən, gerçəklikdən ayrılırmı, oxucusunu yüksək mənəvi amallara xidmət etdirməyə, ona ibrət verməyə çalışır, lakin bu dəfə tarixi mənbələrə deyil, xalq arasında yaşayan və yazıçının bədii təxəyyülünü qanadlandıran bir əhvalata toxunur.

Maraqlıdır ki, "Natəvan haqqında hekayələr" silsiləsində biz Natəvan obrazında silsilə müəllifinin öz cizgilərini görürdüksə, bu əfsanə hekayədə sanki "Anamın nağılları" silsiləsinə bir ricət edilir və Natəvan obrazı gözlərimiz qarşısında həmin silsilənin qəhrəmanı olan "Ana" kimi canlanır. Bir zamanlar Əzizə xanıma Ananın ibrətamiz əhvalat danışdığı kimi, Natəvan da öz övladları Mehdiqulu və Xanbikəyə ibrətamiz əhvalat danışmaqla onların hissələrinə təsir edir, onlarda humanist duyğular oyatmağa nail olur.

Əzizə Cəfərzadənin bütün bu hekayələr silsilələrini birləşdirən bir ümumi cəhət var ki, o da yazıçının dərin müasirlik hissi və ezop dilindən geniş istifadə etməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva İ. El anası. Əzizə Cəfərzadə. Bakı: Elm, 2001, 64 s.
2. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi (dərs vəsaiti). Bakı: Maarif, 1981, 227 s.
3. Abdullayev C. Əzizə Cəfərzadə (oçerk). Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. II c. BDU, 2007, 564 s.
4. Məmmədov C. Tədqiqatçı və bədii söz ustası. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1981, 25 dekabr.
5. Cəfərzadə Ə. "Anamın nağılları". Bakı: Gənclik, 1983, 217 s.
6. Vəliyev V. Anaların nağıl dünyası. "Azərbaycan gəncləri" qəz., 1983, 21 oktyabr.
7. Mustafayev T. Ana nağılları "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1983, 27 oktyabr.
8. Əlioğlu M. Nağıl dünyamıza səyahət. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz. 1982, 26 fevral.
9. Arif M. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, III c. Bakı: Elm, 1970, s. 64, 425 s.

ЕДИНСТВО ФОЛЬКЛОРА И ИСТОРИИ В РАССКАЗАХ АЗИЗЫ ДЖАФАРЗАДЕ

С.Ш.КУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Известный народный писатель Азиза Джафарзаде является автором не только исторических романов, но и многих рассказов. В книге писателя «Анамын нахыллары» собраны рассказы на различные темы, где главное место занимает связь фольклора и истории.

Ключевые слова: рассказ, деталь, описание, последовательность

THE UNITY OF FOLKLORE AND HISTORY IN AZIZAH JAFARZADEH'S STORIES

S.Sh.GULIYEVA

SUMMARY

One of the well-known Azerbaijani public writers, A.Jafarzade passed through the way of rich creative activity.

She is the writer becoming mature together with the history of the Azerbaijani prose. A.Jafarzadeh is the author of not only historic novels, the but also a number of stories.

Key words: story, detail, description, successive